

Gessner - Belon - Aldrovandi: 16de-eeuwse ornithologen over de Nachtzwaluw

Paul J. Smith

Jaargang 1989 van Het Vogeljaar werd waardig afgesloten met een themanummer over de Nachtzwaluw. In dit nummer is een bijzonder interessant artikel opgenomen, getiteld 'De nachtzwaluw of geitenmelker. Een nieuwe kijk op een oeroud verhaal', waarin de auteur Willem K. Kraak aandacht schenkt aan de volkverhalen die sinds eeuwen over deze geheimzinnige vogel in omloop zijn. Hij gaat daarbij in op de etymologie van de volksnaam 'geitenmelker', die via het Latijnse *caprimulgus* teruggevoerd wordt op het Griekse 'aigothélas' en op een mogelijk vóór-Griekse oorsprong.

Bij het bespreken van deze verhalen, staat Kraak terecht stil bij enkele 16de-eeuwse ornithologen, in het bijzonder bij de Engelsman William Turner, de Zwitser Conrad Gessner en, zij het terloops, bij de Italiaan Ulisse Aldrovandi. Helaas worden deze ornithologen door Kraak niet altijd op hun juiste waarde geschat. Vooral Gessner moet het ontgelden, en dit mijns inziens ten onrechte. Naar aanleiding van Gessner's verhaal over het voorkomen van *caprimulgus* op het eiland Kreta: 'Dieser Vogel fliegt auch in der Insel Creta umbher in den Städten/und schreyet gar scheusslich (...) und nistet in den hohen Türmen und Kirchen: in Creta aber in den Felsen die am Meer liegen' (Gessner geciteerd door Kraak, bladzijde 318), spreekt Kraak snerend van: 'oncontroleerbare pseudogeleerdheid zonder bewijsstukken en met alleen maar vage aanduidingen' (bladzijden 317-318). Een dergelijk vernietigend oordeel wekt bevreemding, aangezien Gessner toch bekend staat als een (zeker voor zijn tijd) voorbeeldig wetenschapper, die gewoon is zijn bronnen te vermelden. De oplossing van dit raadsel is niet ver te zoeken: Kraak gaat namelijk uit van de verkeerde tekst. Hij baseert zijn oordeel niet op Gessner's in het Latijn geschreven *De avibus* ('Over vogels') (1555), maar op het in het Duits gestelde *Vogelbuch* (1557, vermeerdeerde herdrukken tot 1669). Dit werk is niet door Gessner zelf geschreven (Gessner wordt, zoals blijkt uit de citaten van Kraak, niet in de eerste persoon maar in de derde persoon genoemd). Het *Vogelbuch* is een sterk beknotten, vaak slechte vertaling van het oorspronkelijke *De avibus*, waaruit de meeste bronvermeldingen zijn weggelaten. Deze vertaling is van de hand van een zekere Rudolff Heüsslin, zoals wij op de titelpagina van de 1557-editie kunnen lezen: 'Vogelbuch (...) Erstlich durch Doctor Conrad Gessner in Latin beschriben: neüwlich aber durch Rudolff Heüsslin mit fleys in das Teutsch gebracht/und in eine kurze Ordnung gestellt'. Het beoogde lezerspubliek van beide versies is verschillend: terwijl *De avibus* geschreven is voor de geleerden van die tijd, richt het *Vogelbuch* zich tot een breed publiek dat meer geïnteresseerd is in sterke verhalen dan in wetenschappelijke beschrijvingen (voor een juist oordeel over het *Vogelbuch*, zie onder andere het proefschrift van Gmelig-Nijboer, bladzijde 11).

Blijft de vraag wat nu de eigenlijke bron van Gessner's 'Kreta-verhaal' is. Als wij in *De avibus* het desbetreffende hoofdstuk nalezen, blijkt dat

Gessner wel degelijk zijn bron vermeldt. Als referentie noemt hij een zekere Bellonius. Het betreft hier de in zijn tijd vermaarde Franse zoöloog en reiziger Pierre Belon (1517-1564), die in de geschiedenis van de biologie bekendheid heeft gekregen, omdat hij als eerste gewezen heeft op de overeenkomsten tussen het skelet van de mens en dat van de vogels, en die aldus beschouwd wordt als de grondlegger van de vergelijkende anatomie. Uit zijn nog steeds heel leesbare werk *L'histoire de la nature des oiseaux* (1555) valt op te maken dat Belon de *caprimulgus*-verhalen van Aristoteles cum suis betreft op de Kerkuil (*Tyto alba*) en dus niet op de Nachtzwaluw. Dit blijkt uit de beschrijving en afbeelding van de zogenaamde *caprimulgus* op bladzijde 143 van zijn boek (zie figuur 1).

Nergens echter is er in Belon's vogelboek sprake van het voorkomen van *caprimulgus* op Kreta. Voor deze informatie moeten wij zijn in een anderwerk van Belon, namelijk *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges* (1553), een gedetailleerd verslag van zijn reis naar het Midden-Oosten. Op deze reis doet hij het eiland Kreta aan, waarvan hij de flora en fauna uitgebreid beschrijft. Hier nu vinden wij eindelijk de in het Frans gestelde Kreta-passage, die door Gessner correct in het Latijn en door de vertaler van het *Vogelbuch* slordig in het Duits vertaald blijkt te zijn. Gessner's Kreta-verhaal wordt begrijpelijk als wij voor ogen houden dat zijn bron Pierre Belon de vogel *caprimulgus* identificeerde met de welbekende Kerkuil. 'Deze vogel', zo schrijft Belon (f°21), 'is algemeen bekend op Kreta (...). 's Nachts vliegt hij rond in steden en slaakt afgrijzelijke kreten (...) In ons land nestelt hij in hoge torens en in (...) kerken. Op Kreta nestelt hij tussen de rotsen in de bergen langs de zee (...)'. Hierna volgt het bekende verhaal over de geitenmelkende *caprimulgus* (zie hierover Kraak).

Wij besluiten deze korte speurtocht, die overigens niets wil afdoen aan de essentie van het artikel van Kraak, met een opmerking over de herkomst van de illustraties die Kraak overneemt uit het vogelboek van de Engelsman John Jo(h)nston (oorspronkelijke editie 1650). Bij nadere beschouwing blijkt dat Johnston's tweede illustratie, die van een '*caprimulgus alius*', geen 'eigen-tijdse fantasie' is (zoals Kraak meent), maar afkomstig is uit het 50 jaar eerder gepubliceerd ornithologische werk van de Italiaan Aldrovandi

roit en celle langue oyseau forcier. Il nou. est aduis que c'est luy, que les Grecs ont nommé *Aegotilas*, qui on a traduit en Latin *Caprimulgus*: & que Pline au quatrième chapitre de son dixiesme liure nomme *Furem nocturnum*. Aristote racompte chose estrange de son mesfait, c'est qu'il vole la nuit dedens les estables pour succher le lait des tetines des Cheures, d'autant qu'il ne voit goutte sur iour: & par ce cherche la pasture la nuit. Autsi est-ce de là, dont il est nommé en Grec *Aegotilas*.

Aegotilas
Caprimul
gus.
γυρνο-
cturnus.

Aegotilas en Grec, *Strix*, *Caprimulgus*, & *Fur nocturnus* en Latin, *F. fraze*, *Frēzaze*, & petit Chahuant en François.

ὁ γὰρ χαλκίμενος αἰγρόπτερος, ἔστι μὲν ἐρηθὸς, πρὸς μίσηδες καὶ πέρου μὲν μικρῶν μίττων, κόκκυρος δ' ἐλάττων, &c.
Arist. lib. 9. cap. 30.

Il semble que c'est de cestuy, dont Ovide a parlé au sixiesme liure des *Fastes*: *Strix*, lequell il nomme *Strix*.

Nocte volant (dit il) *pueros que petunt nutricis egentes,*

Et vitiant cunis corpora rapt a suis.

Carpere dicuntur latentia viscera rostro:

Et plenum potosanguine guttur habent.

Est illis Strigibus nomen: sed nominis huius

Causa, quod horrenda stridere nocte solent.

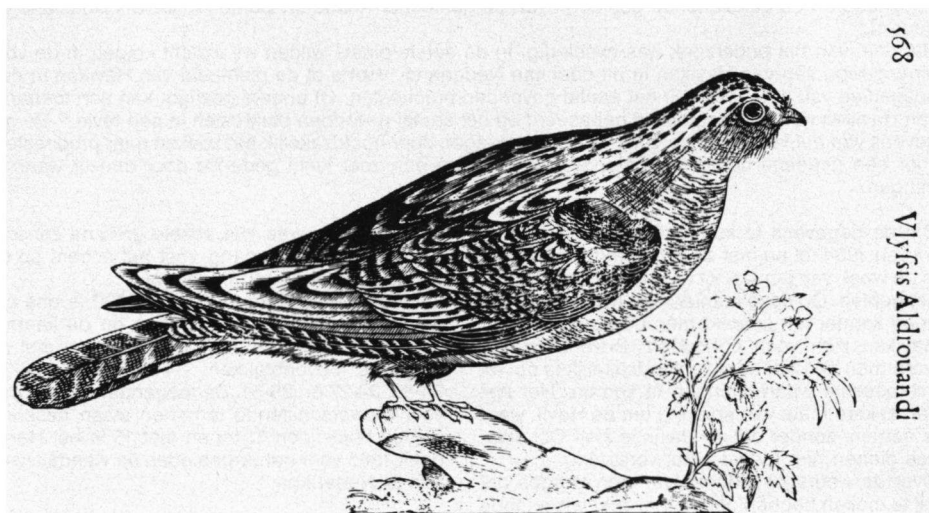
n ij

Figuur 1. Bladzijde uit *L'histoire de la nature des oiseaux* (1555) van Pierre Belon. Onderaan deze bladzijde citeert Belon enkele versregels uit het werk van de Latijnse dichter Ovidius die hem ertoe brachten de vogel *caprimulgus* te identificeren met de Kerkuil.

Universiteitsbibliotheek Leiden.

(*Ornithologia*, 1599, dl. I, bladzijde 568). Deze illustratie is bij Aldrovandi mooier en scherper afgedrukt (zie figuur 2) dan bij Johnston. De afbeelding spruit duidelijk niet voort uit de fantasie van Aldrovandi of diens illustrator: deze laatste heeft hoogstwaarschijnlijk als model een (slecht geprepareerde) balg van een Nachtzwaluw genomen: duidelijk herkenbaar zijn in ieder geval het grote, donkere oog, de 'snorharen', de tekening van de veren en de naar verhouding kleine

poten van de Nachtzwaluw. Ook uit de vrij gedetailleerde anatomische beschrijving van deze vogel blijkt dat Aldrovandi wist waar hij over sprak. Deze kennis van zaken stelt hem eveneens in staat de lezer te wijzen op Belon's foutieve identificatie van *caprimulgus* met de Kerkuil, waarmee wij weer beland zijn op ons uitgangspunt. De conclusie van ons verhaal moge duidelijk zijn: de 16de-eeuwse ornithologen verdienen meer aandacht en waardering dan zij veelal krijgen.

Figuur 2. Afbeelding van de Nachtzwaluw bij Aldrovandi (1599).

Deze illustratie wordt overgenomen door Johnston (1650).
Universiteitsbibliotheek Leiden.

LITTERATUUR:

Aldrovandi, Ulisse (1599): *Ornithologia*. Bologna (ex. Universiteitsbibliotheek Leiden).

Belon, Pierre (1553): *Les observations de plusieurs singularitez (...)*. Parijs (2de druk Antwerpen 1555, ex. Universiteitsbibliotheek Leiden).

Belon, Pierre (1555): *L'histoire de la nature des oiseaux*. Parijs (ex. Universiteitsbibliotheek Leiden).

Gessner, Conrad (1555): *De avibus*. Zürich (ex. Universiteitsbibliotheek Leiden).

Gessner, Conrad (1557): *Vogelbuch*. Zürich (ex. Artisbibliotheek).

Gmelig-Nijboer, C.A. (1977): Conrad Gessner's 'Historia animalium': an inventory of Renaissance zoology. Utrecht.

Jo(h)nston, John (1650): *Historiae naturalis de avibus libri VI*. Frankfurt a.M. (ex. Universiteitsbibliotheek Leiden).

Kraak, Willem K. (1989): *De nachtzwaluw of geitenmelker. Een nieuwe kijk op een oeroud verhaal. Het Vogeljaar* 37 : 316-321.

(zoals bij de titelbeschrijving van oude drukken gebruikelijk is, wordt tussen haakjes het geraadpleegde exemplaar vermeld)

Auto en milieu

De Stichting Natuur en Milieu en het Wereld Natuur Fonds hebben een brochure uitgegeven met de ware feiten over de effecten van de auto op de natuur en het milieu. Een klein jaar geleden gaf de BOVAG/RAI een brochure over dit onderwerp uit die echter zo eenzijdig en onzorgvuldig was dat de Reclame Code Commissie hem als 'misleidend' betitelde.

Theo Haffmans: *Auto en milieu*. 23 bladzijden (1990). Te bestellen door overmaking van f 3,25 op giro 3 130 252 ten name van Milieubook, Amsterdam, onder vermelding van 'Auto en milieu'.

Nieuwjaarskaarten 1991

Het Koninklijk Belgisch Verbond voor de Be-

scherming van de Vogels, Veeweidestraat 43, B-1070 Brussel heeft opnieuw een serie van vijf nieuwjaarskaarten uitgegeven. Deze dubbele kaarten met enveloppe kunnen ook als wenskaart of gewone brief gebruikt worden. De bekende Franse vogeltekenaar François Desbordes tekende vijf vogelsoorten in de winter en wel Kokmeeuw, Smient, Vink, Koperwiek en Fazant. Door een set van vijf dubbele kaarten te kopen steunt u het werk van de Belgische Vogelbescherming.

Voor Nederlanders kost een pakje Bfr. 145 (in België Bfr. 100) per giro over te maken op postrekening 000-0296530-01 van het Koninklijk Belgisch Verbond voor de Bescherming van de Vogels, Veeweidestraat 43, B-1070 Brussel.

Vraag tegelijkertijd de geschenkcatalogus 90-91 aan!